

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך ל' • גיליון 54

תמוז תשפ"ב – יוני 2022

יוצא לאור על ידי:

אפשר
עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

מוגבלות שכלית התפתחותית: תיאוריה, מחקר והשלכות יישומיות

עורכות: מיכל אל-יגון ומלכה מרגלית

קרו שלם, 2022 (809 עמודים)

סיון ג'ורג' לוי

הספר "מוגבלות שכלית התפתחותית: תיאוריה, מחקר והשלכות יישומיות" הוא ספר רחב היקף.¹ הוא כולל תשעה חלקים, הנפרשים על פני 31 פרקים, פרי עטם של מיטב החוקרים ואנשי המקצוע בתחום המוגבלות השכלית ההתפתחותית בישראל. מדובר בספר יחיד מסוגו בתחום, המאגד תחת קורת גג אחת מנעד רחב של מחקרים, סקירות ותאוריות יישומיות ומתבסס על מידע מישראל ומגמות בין-לאומיות. הספר מציג תיאורי מקרה וסיפורי חיים לצד ממצאים אמפיריים עדכניים ממחקרים, ובפן היישומי מוצגות תוכניות התערבות הכוללות הדגמות וכלים מעשיים. הוא פונה לאנשי מקצוע, חוקרים, סטודנטים בתחומי החינוך, הבריאות והטיפול, משפחות וקובעי מדיניות כאחד.

מוגבלות שכלית התפתחותית כוללת לקויות בתפקוד הקוגניטיבי ובהתנהגות מסתגלת, ושכיחותה באוכלוסייה מוערכת ב-1% (Schalock et al., 2021). הספר נסמך על ידע מעודכן ורב-שנים כמו גם על התמורות שחלו בעשורים האחרונים בתחומי האבחון, המחקר והטיפול במוגבלות שכלית התפתחותית. בין השינויים המרכזיים שחלו בתחומים אלו ניתן למצוא שינויים בהגדרות ובקריטריונים לאבחנה, כפי שהם משתקפים בהגדרה העדכנית שפורסמה בשנת 2021 על ידי האגודה האמריקנית למוגבלות שכלית והתפתחותית (AAIDD – American Association on Intellectual and Developmental Disabilities). בנוסף, בעקבות אשרור אמנת האו"ם בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בישראל ב-2012, חלו בחקיקה שינויים מדיניים וחברתיים, והם באים לידי ביטוי בהצעות חוק שהתקבלו בארץ לאחרונה (2022), כגון אישור חוק רווחה בנוגע לדיור בקהילה של אנשים עם מוגבלויות ותיקון לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות בדבר הנגשת עסקים. אלו מעידים על שינויים תפיסתיים, המבוססים על מגמות עולמיות, אשר לפיהם אנשים עם מוגבלויות הם חברים שווים ומלאים בחברה, שינויים השמים דגש על כבוד לשונות, שוויון הזדמנויות, זכות לנגישות, השתלבות והכלה בחברה. לבסוף, ניתן להבחין בשינויים בנושאי המחקר וההתערבות בתחום, אשר חלקם נובעים מתוך לקחים שנלמדו בעת מגפת הקורונה (Doody & Keenan, 2021), ואשר

1 הספר הוא מקוון ופתוח לצפייה באתר https://www.kshalem.org.il/knowledge_area/book-of-articles/

מפנים את הזרקור לאיתור גורמי חוסן ותמיכה, תוך שימת דגש על קידום מיטביות והתייחסות לפרט, למשפחה, לחינוך ולקהילה של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (Einaiv & Margalit, 2019; Scheffers et al., 2022).

בחינה מדוקדקת של הספר מגלה כי הוא מעוגן בשלושה צירים: (א) ציר התפתחותי, המציג באופן ליניארי, לאורכו של הספר, את הצמתים ההתפתחותיים שעיימם מתמודדים אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ובני משפחותיהם, החל משלב האבחון וההתערבות המוקדמת ועד למעבר לבגרות צעירה ולשלב מתקדמים של בגרות מאוחרת וזקנה; (ב) ציר רוחבי, רב-ממדי ואקולוגי, הכולל התמקדות בהיבטים חברתיים, תרבותיים, משפחתיים, קהילתיים, בריאותיים ופרטניים אשר משפיעים על אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, על בני משפחותיהם, על הצוותים המטפלים, על מערכות החינוך והתמיכה ועל הקהילה בכללותה; (ג) ציר ספירלי, שבו חלקים שונים בספר מהדהדים זה את זה ומהווים מצרף של מפגשים ונקודות השקה בין הזירות השונות המאפיינות את חייהם של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ומשפחותיהם ובין המודלים התאורטיים והיישומיים המוצגים בספר.

הספר, כאמור, כולל חלקים ופרקים רבים, ומפאת קוצר היריעה אציג בתמצית את נושאייהם המרכזיים. **החלק הראשון** מהווה פתיחה הולמת לספר ומתמקד בהגדרות, אטיולוגיה, סיווג ודרכי אבחון של מגבלה שכלית התפתחותית, והוא כולל ארבעה פרקים. הפרק הראשון (הוזמי ועמינדב) מציג עיון מעמיק בהגדרות השונות למוגבלות שכלית, כמו גם בשינויים שחלו בהגדרות אלו לאורך השנים, תוך התייחסות להגדרות עדכניות. תהליך האבחון מוצג באופן מעמיק, תוך הדגשת דילמות ואתגרים בתהליך ההערכה ותהליכי תיוג הנובעים מההגדרה של מוגבלות שכלית התפתחותית. באופן זה, החלק הראשון של הספר מניח את התשתית להבנת הנושאים הבאים ומהווה מעין מורה נבוכים, הן עבור אנשי מקצוע והן עבור משפחות המתמודדות עם תהליך ההערכה. בחלק זה של הספר מושם דגש מיוחד על ההיבטים הקוגניטיביים במוגבלות שכלית התפתחותית מנקודות מבט שונות. אף שמוגבלות זו בדרך כלל גלויה, פעמים רבות הקושי הקוגניטיבי סמוי ואינו נהיר דיו לסביבה. בהתאם לכך, הפרק השני (קרייטלר) מציג גישה קוגניטיבית לאבחון אנשים עם מוגבלות שכלית, טיפול בהם ושיקומם, תוך התמקדות בתפקוד קוגניטיבי ובמוטיבציה. היבט נוסף של התחום הקוגניטיבי בא לידי ביטוי בפרק השלישי (ילון-חימוביץ, אבידן-זיו, טנא-רינדה ורימון-גרינשפן), במודל להנגשה קוגניטיבית באמצעות "רמפות קוגניטיביות" (אמצעים והתאמות) עבור אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. מודל זה מציג לשנות את התפאורה, כלומר לעצב מחדש את המרחב הקוגניטיבי, על ידי יצירת "גשר" בין הסביבה לבין יכולות הפרט, בעזרת שימוש במידע ברור ופשוט, בטכנולוגיה נוחה לשימוש ועוד. הפרק הרביעי (דרור, ורטהימר-שינה ואלמוג), שחותם את החלק הראשון של הספר, מוקדש לנושא של הגדרה עצמית ובניית זהות אישית של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, והקשר שלהן לתהליכי סגור עצמי וקבוצתי. באופן זה, השאלה האינהרנטית,

"מי אני?", מדגישה בפנינו את המורכבות הגלומה בסוגיית גיבוש הזהות בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ומתכתבת עם הפתיח של חלק זה, העוסק בהשלכות התייג ובתפקידן המכריע של התפיסות החברתיות בעיצוב חוויותיהם של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית.

החלק השני של הספר עוסק בקיום אוטיזם ומוגבלות שכלית התפתחותית גם יחד, והוא כולל שני פרקים. עקב החפיפה המשמעותית בין אוטיזם וליקויים אינטלקטואליים, הפרק הראשון בחלק זה (שולמן) מבאר סוגיות הקשורות לאבחון ואיטילוגיה, תוך התייחסות לנקודות ההשקה והשוני בין ההגדרות. מורכבות ההגדרה של מוגבלות שכלית התפתחותית, אשר הוצגה בחלק הראשון, מקבלת משנה תוקף בחלק זה של הספר. דגש מיוחד ניתן לעקרונות התערבות כאשר יש אבחון של מוגבלות שכלית יחד עם אוטיזם וליחסי הגומלין המורכבים בין השניים. באמצעות תיאור מקרה רחב היקף, הפרק השני (סבלדי הרוסי וגביס) מציג את האתגר שבמידת יכולת קוגניטיבית ותפקודית במקרה של אבחון משותף של אוטיזם ומוגבלות שכלית התפתחותית, וזאת כתלות במידת ההתערבות ומידת השימוש בתקשורת תומכת וחליפית בעת המדידה. באמצעות תיאור המקרה מודגמת ההשפעה של טיפול רב-מקצועי אינטנסיבי בשילוב שימוש בתקשורת חליפית על יכולת הלמידה ועל שינוי בפרוטנציאל קוגניטיבי בגילים הצעירים.

החלק השלישי של הספר מוקדש לבריאות ופסיכופתולוגיה בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, והוא כולל חמישה פרקים. באמצעות מודלים תאורטיים וממצאים אמפיריים עדכניים, חלק זה פורס בפנינו מנעד רחב של קשיים שכיחים בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, תוך שימת דגש על הפרעות שינה (רייטר), השמנה (גולן שפרינצק), פסיכופתולוגיה (משיח, בונר וסיני) וטראומה על רקע פגיעה מינית (ארגמן). חלק זה של הספר מפנה את הזרקור לקשיים פסיכולוגיים והתנהגותיים שחווים אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית; קשיים אלו נובעים הן מקשיי הליבה של הליקויים האינטלקטואליים והתפקודיים והן מחוויות טראומטיות מצטברות עקב התמודדות מתמשכת עם מוגבלות, ומשפיעים באופן מכריע על איכות חייהם של אנשים אלו ועל רווחתם הנפשית. הצורך בראייה אינטגרטיבית והתערבות מערכתית ומותאמת עובר כחוט השני לאורך הפרקים השונים בחלק הזה ובאופן שאינו תלוי בתחום הקושי המוצג. הפרק האחרון (נסים) מציג עיון בסוגיית הנגשת השירות הרפואי לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, והוא מקנה קווים מנחים לקובעי מדיניות, לאנשי מקצוע ולבני המשפחה באשר לחשיבות של רפואה מותאמת, להפחתת חסמים בקבלת השירות. בכך הוא מהדהד את הצורך בהנגשה הקוגניטיבית, אשר הוצגה בפנינו בחלק הראשון של הספר.

החלק הרביעי של הספר, הכולל חמישה פרקים, עוסק בהיבטים חברתיים ותרבותיים, מדיניות ויישום. הפרק הראשון בחלק זה (יורקביץ ורימרמן) מוקדש להתפתחות מדיניות בנוגע לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ושירותים עבורם בתחומי התעסוקה והדיוור, בישראל ובעולם, ואף בהשפעה הייחודית של

מגפת הקורונה על מגמות במדיניות ושירותים. ההקשר החברתי והתרבותי בא לידי ביטוי ביתר שאת בפרק השני (גרשוני), בדיון על הזכות למימוש ערכים ושאיות דתיות בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. בהמשך לכך, בפרק השלישי (בדראן, גור, בדראן ושטיין), מודגמת נקודת מבט של הַצְטָלָבִיּוֹת, אשר מתייחסת למצב שבו בני אדם משתייכים לכמה קבוצות מוגנות או קבוצות שוליים, כגון אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בחברה הערבית בישראל, ולצרכים והאתגרים הייחודיים של אוכלוסייה זו בשילוב בקהילה, בתעסוקה ופנאי ובתחומי הזוגיות וההורות. כתמונת מראה של הצורך ברגישות תרבותית וחברתית, הפרק הרביעי (בן עמרם ושפירא-לשצ'ינסקי) דן בפיתוח כללי התנהגות אתיים בקרב מנהלי ארגונים המעסיקים עובדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בתעסוקה נתמכת. יישום ייחודי מודגם בפרק החמישי (שן), בהצגת פעילות לקידום הכללה, מעורבות והשתתפות בקהילה של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בתחומי התרבות, האומנות, החברה והפנאי, תוך סקירת פעילויות "שיאים" – תוכנית עירונית ראשונה מסוגה בישראל לפיתוח והפעלה של תוכניות תרבות ופנאי בקהילה עבור אנשים המתמודדים עם מוגבלות.

החלק החמישי של הספר עוסק במערכת המשפחתית, והוא כולל ארבעה פרקים. בחלק זה מוצגת הסתכלות רב-ממדית והתפתחותית על סוגיות הקשורות להורות ויחסי משפחה. באמצעות הצגת גישות תאורטיות וממצאים אמפיריים עדכניים, הפרק הראשון (מרגלית ואל-יגון) עוסק בהטרונגניות של תגובות משפחתיות, במשאבים אישיים, בין-אישיים, משפחתיים וקהילתיים, באיכות חיים ובמדדי רווחה של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ובני משפחותיהם, תוך הדגשת תאוריות של מיטביות. בהמשך לכך, הפרק השני (פיין) מציג דיון מעמיק, באמצעות כלים איכותניים, בסוגיה של "הורות תמידית" של הורים מזדקנים המטפלים בילדם הבוגר עם מוגבלות שכלית התפתחותית. דיון זה מעלה שאלות מכריעות הנוגעות לתחושות דחק, נטל ואמביוולנטיות בקרב ההורים, התלויות במידת המוגבלות של ילדם. הפרק השלישי (זמיר) עובר לנקודת המבט של הילדים עצמם ועוסק, ברגישות רבה, במפגש של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית במשפחה החרדית עם עובדת הזדקנותם של הוריהם, ובכך מתכתב עם ההקשרים החברתיים והתרבותיים הייחודיים שהוצגו בפנינו בחלק הקודם של הספר. חלק זה נשלם בפרק הרביעי (כעביה ומנור-בנימיני), בהצגת נקודת מבט תרבותית על סטיגמה, תחושות מסוגלות, לחץ ומשתני רקע בקרב אבות בדווים למתבגרים עם מוגבלות שכלית. מחקר עדכני זה שופך אור על חקר האבהות כתחום מחקרי חדש יחסית במדעי החברה, בפרט בקרב הורים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, ומעלה את הצורך בהבנת הצרכים הייחודיים של אבות ואימהות מקבוצות תרבותיות שונות בבניית תוכניות התערבות.

החלק השישי מוקדש להתערבות מוקדמת, טיפול וחינוך, שילוב והכלה, והוא כולל ארבעה פרקים. הפרק הראשון (טננבאום, יפעת וניר) עוסק בחשיבות ההתערבות המוקדמת עבור פעוטות עם מוגבלות שכלית התפתחותית, תוך קידום

סביבה מטפחת, תומכת ורב-תחומית, המתייחסת לתחומי התפקוד השונים, כמו גם לערוצי התקשורת השונים. פרק זה כולל הדגמה מקיפה של הערכת ההשתתפות של פעוטה עם מוגבלות שכלית התפתחותית באינטראקציה, כחלק מתוכנית התערבות מוקדמת, על ידי ניתוח רכיבי מחוות ופעולות. בפרק השני (אבישר והיימן) ניתן למצוא הצגה אמפירית מקיפה של קולם ותפיסותיהם של תלמידים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ושל חבריהם ללא מוגבלות בנושאים של שילוב. לצד הממצאים האמפיריים, הפרק השלישי (רייטר) מציג תפיסה פילוסופית ותאורטית של מודל "מעגל ההפנמה", שעל בסיסו ניתן לגבש תאוריה חינוכית וליישמה בהוראה ובלמידה במערכות החינוך המיוחד והחינוך הרגיל. הפרק הנועל חלק זה (פלביאן ובן-חמו) עוסק בסוגיית שילוב תעסוקתי של בוגרים עם מוגבלות שכלית התפתחותית במערכת החינוך והצגת ממצאי מחקר שבו נשאלו 75 מובילים בתחום החינוך והשילוב בחברה הישראלית, כיצד אפשר לשלב בוגרים אלו בתפקידים תעסוקתיים במערך החינוכי שבו התחנכו הם עצמם במשך רוב שנותיהם.

החלק השביעי של הספר עוסק במעבר לבגרות, תוכניות התערבות, תמיכה ושיקום. הוא כולל שני פרקים ומהווה בסיס חשוב להבנת הפרקים האחרונים של הספר, העוסקים בשלבי הבגרות והזקנה מתוך ראייה התפתחותית אינטגרטיבית. הפרק הראשון (ברלב) דן בסוגיות מרכזיות במעבר לבגרות הנוגעות לשילוב בקהילה. דגש מיוחד מושם על דיור של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ומעבר ממגורים במוסדות למגורים בקהילה, תוך פיתוח מערך של מסגרות דיור קהילתיות. הפרק השני (רז) מציג זווית מבט חדשנית על המעבר לבגרות של צעירים עם מוגבלות, בהתבסס על מאפייני ה"בגרות המתהווה" ומעלה את הצורך בפיתוח רצף שירותים מותאם לצעירים לאורך כל הבגרות הזו, ולא רק בזמנים מסוימים. חלק זה מסתיים בדיון מעמיק במושגים של נחישות עצמית ואוריינטציית עתיד, המבססים את יכולתם של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לקבל החלטות הנוגעות לעתידם.

החלק השמיני של הספר עוסק ברומנטיקה, זוגיות והורות של מבוגרים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, והוא כולל שני פרקים. הפרק הראשון (נוימן) דן בצמתים ההתפתחותיים שבהם נרקמת זוגיות ושהם עולות שאלות הנוגעות למיניות והורות. צמתים אלו מהווים חלון הזדמנויות למעבר מתלות באחרים אל עבר ביטוי אישי, יצירת משמעות ואוטונומיה רבה יותר בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. לצד זאת, אותו חלון הזדמנויות מתהווה לעיתים למגינת ליבם של סוכני התמיכה, כגון בני משפחה ונותני השירות, והוא משקף ביתר שאת את הזירות הקונפליקטואליות בחייהם של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ואת המורכבות הגלומה בתהליכי התמיכה. הפרק השני (ברק, ושלר ושפיגלמן) מעלה את הדיון בסוגיה הסבוכה של הורות בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית וילדיהם, תוך הצגת התפיסות החברתיות הרווחות בתחום זה וחיבוט תוכניות להדרכת הורים אלו ופיתוח מערכות תמיכה עבורם.

החלק התשיעי והאחרון של הספר עוסק במוגבלות שכלית התפתחותית בגיל המבוגר, איכות חיים, מניעה, תמיכה ושיקום, והוא כולל שלושה פרקים. הפרק הראשון (דוד) מתאר את העולם המורכב של הזקנה והתמורות החלות בתוחלת החיים בישראל ובעולם. פרק זה עוסק במושג הרב-תחומי של הזדקנות מוצלחת, הכוללת את היכולת לתפקד באופן עצמאי ככל האפשר ולשמר מעורבות חברתית והשתתפות בחיי הקהילה, תוך ביסוס יכולת בחירה ותפיסה עצמית חיובית. בהתאם לכך, הפרק השני (חן, בוסתן, טל, ניסים וליפשיץ) נוקט נקודת מבט אופטימית על זקנה בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ומציג את תאוריית ה"גיל המפצה", הנתמכת בממצאים אמפיריים ומצביעה על אפשרויות של גדילה, צמיחה והתפתחות של האינטליגנציה והיכולת הקוגניטיבית בקרב מבוגרים אלו. הפרק האחרון (בנד וינטרשטיין) דן לעומק בחייהם של מבוגרים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ויחסי אחים במשפחות מזדקנות. נסקרים ההתמודדות המורכבת של אחים לאנשים עם מוגבלות זו, על ריבוי תפקידיהם, והמפגש שלהם עם הזקנה, אשר מעוררת קשת רחבה של תגובות ומכוננת מערכת תפקידים חדשה במשפחה.

לסיכום, ספר רחב יריעה זה משמש כמצפן, שעשוי לסייע לפרט, למשפחה, לאנשי מקצוע, לאנשי חינוך ולקובעי מדיניות לנווט את דרכם במסע המורכב להבנת תהליכי אבחון והערכה, להתמודדות עם דילמות לאורך צמתים התפתחותיים ולפיתוח דרכי התערבות ומוקדים למחקר. הוא מציע שפה מקצועית, עדכנית ורגישה, הפותחת צוהר לשיח חברתי ומקצועי חוצה דיסציפלינות. חשיבותו של הספר נעוצה בראש ובראשונה בהתמקדות באוכלוסייה של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, אוכלוסייה אשר יש צורך להגביר את ייצוגה ואת העניין בה בספרות המחקרית והמקצועית. גם למבנהו הספירלי של הספר ישנה חשיבות רבה, שכן מעגליו מתאספים סביב נושאים מרכזיים של הבנה תרבותית, שילוב בקהילה וראייה אקולוגית ורב-מערכתית, התורמים להבנת צרכיהם הייחודיים של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בישראל.

עיון יסודי בספר מצביע על כמה כיוונים עתידיים למחקר וליישום. בשל העובדה שמדינת ישראל היא מדינה רב-תרבותית שבה חיות קבוצות מיעוט מגוונות, הכותבים מציעים שמחקרים עתידיים ימשיכו לבחון את חוויות החיים של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ובני משפחותיהם בהקשרים חברתיים ותרבותיים מגוונים ככל האפשר, תוך התייחסות להשתתפותם החברתית בכל תחומי החיים ולרווחתם הנפשית. כמו כן, לפי הכותבים, עולה הצורך להמשיך ולתרגם את הידע התאורטי והמעשי שנצבר לכדי פיתוח שירותים ועיצוב פעולות מדיניות, חברתיות וחינוכיות, הכוללות הנגשה קוגניטיבית, חיזוק תהליכי סגור עצמי וקבוצתי, רפואה מותאמת, שילוב וגיבוש קוד אתי בתעסוקה ועוד. לדעתי, הספר הנוכחי השכיל לשלב זוויות ראייה ייחודיות מתוך חוויותיהם של בני משפחה וקבוצת השווים. אני סבורה שחשוב שמחקרים עתידיים ימשיכו לשזור בידע הקיים את קולם ואת נקודת מבטם של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ושל אנשי הטיפול והחינוך הפועלים לקידומם, וזאת על ידי שיטות איסוף נתונים מגוונות, כגון: ראיונות עומק, תצפיות

וסקרים. לבסוף, מתוך קריאתי בספר התרשמתי כי יש להמשיך ולהעמיק את ההבנה על הפגיעות הייחודית של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית לבעיות בריאות ולקשיים פסיכולוגיים, לרבות טראומות מצטברות, וזאת לצד איתור גורמי חוסן וצמיחה, זיהוי צורכי תמיכה ייחודיים לפרט ולמשפחה לאורך שלבי ההתפתחות השונים ויצירת מרחב לתהליכי גיבוש זהות מגוונים.

מקורות

- Doody, O., & Keenan, P. M. (2021). The reported effects of the COVID-19 pandemic on people with intellectual disability and their carers: A scoping review. *Annals of Medicine*, 53(1), 786–804.
- Einav, M., & Margalit, M. (2019). Sense of coherence, hope theory and early intervention: A longitudinal study. *Journal for Educators, Teachers and Trainers*, 10(2), 64–75.
- Schalock, R. L., Luckasson, R., & Tassé, M. J. (2021). An overview of intellectual disability: Definition, diagnosis, classification, and systems of supports. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 126(6), 439–442.
- Scheffers, F., Moonen, X., & van Vugt, E. (2022). External sources promoting resilience in adults with intellectual disabilities: A systematic literature review. *Journal of Intellectual Disabilities*, 26(1), 227–243.